Acta Militaria Mediaevalia VI
Kraków – Rzeszów – Sanok 2010, s. 239-251

Arkadiusz Michalak
Piotr Wawrzyniak

PUGINAŁ TARCZOWY W PÓŹNOŚREDNIOWIECZNYM I WCZESNONOWOŻYTNYM POZNANIU – IKONOGRAFIA I ARCHEOLOGIA

Abstract:

A. Michalak, P. Wawrzyniak 2010, The rondel dagger in late medieval and early modern Poznań iconography and archaeology, AMM 6: 239-251

In the Archcathedral Basilica of St. Peter and St. Paul in Poznań there is a noteworthy Gothic plaque of the tombstone of Łukasz Górka. On the right side of the governor of Poznań there is an image of a rondel dagger in a scabbard, which has a fancy chape in a form of a dragon. Another rondel dagger was also found in the territory of Poznań, it can be dated back to the 1st half of the 16th cent.

Key words: tombstone, Łukasz Górka, Late Middle Ages, rondel dagger, Poznań

W poznańskiej archikatedrze pw. śś. Piotra i Pawła podziwiać można płytowy, gotycki nagrobek pochowanego w niej w 1475 r. wielkopolskiego starosty generalnego i wojewody poznańskiego[1] Łukasza Górki (Karłowska-Kamzowa 1991). Spiżową płytę z przedstawieniem wielce zasłużonego dla Królestwa Polskiego rycerza wykonano w słynnej norymberskiej pracowni ludwisarskiej Piotra Vischera (Labuda 1991, 47). Odlew powstał prawdopodobnie w l. 80. XV w., być może w 1488 r. (Karłowska-Kamzowa 1991a, 43; Labuda 1991, 51; Mrozowski 1994, 219, kat. I.98). Wśród badaczy jest uznawany za doskonały przykład wyobrażenia późnośredniowiecznego uzbrojenia rycerskiego (Gąsiorowski 1991, 10).

Łukasza Górkę ukazano w postawie stojącej *en face*, w pełnej gotyckiej zbroi, ze złożonymi w modlitwie dłońmi okrytymi pancernymi rękawicami (Karłowska-Kamzowa 1997, 14). Przesunięta nieco na tył głowy salada, z lekko uniesioną zasłoną, ujawnia pełne napięcia, niemal groźne oblicze wojewody (Karłowska-Kamzowa 1991, 35). Rycerski charakter wyobrażenia podkreśla długi miecz dwuręczny w pochwie z pasem, u lewego boku, zaopatrzony w fantazyjny oplot rękojeści, taszkę oraz jelec o poszerzonych końcach. Na stopach wojewody przedstawiono inny symbol stanu rycerskiego – ostrogi z długim bodźcem zakończonym gwiazdką, nałożone na pancerne trzewiki z długimi noskami (ryc. 1). Po prawej stronie starosta kościański posiada puginał tarczowy w pochwie. Mimo okazałości wszystkich elementów uzbrojenia ukazanych na płycie, w artykule tym omówimy szczegółowo tylko ostatni z przedstawionych detali – puginał, przede wszystkim dla opanowania chaosu terminologicznego panującego w literaturze przedmiotu, także broniozawczej[2]. Wyobrażony sztylet w pochwie wyposażony jest w plaski, cylindryczny jelec, którego średnica jest wyraźnie większa niż głowicy. Głownia dość długa, rękojeść pokryta jest charakterystycznymi spiralnie ułożonymi rowkami (ryc. 1). W związku z symbolicznym nieraz charakterem niektórych elementów pojawiających się na nagrobkach rycerskich nasuwa się jednak pytanie: czy taka forma puginału odpowiadała ówcześnie panującej modzie?

W literaturze przedmiotu istnieją niemałe kontrowersje dotyczące daty pojawienia się puginałów tarczowych. Niektórzy badacze moment

[1] Pełniącego również od 1428 r. zaszczytny urząd łożnego króla Władysława Jagiełły, a od 1437/1438 r. podczaszego poznańskiego.
[2] Jako nieporozumienie uznać należy chyba określenie P. A. Nowakowskiego (2006, 71): *Ta ostatnia cecha pozwala precyzyjnie określić puginał Łukasza Górki jako* ***basilard*** (podkreślenie autorów) *(typ I) o głowni B*. Podobnie odnieść należy się do sformułowania J. Szymczaka (2005, 386): *czy puginał z jelcem* ***nerkowatym*** (podkreślenie autorów) *na nagrobku Łukasza Górki z około 1488 roku*.

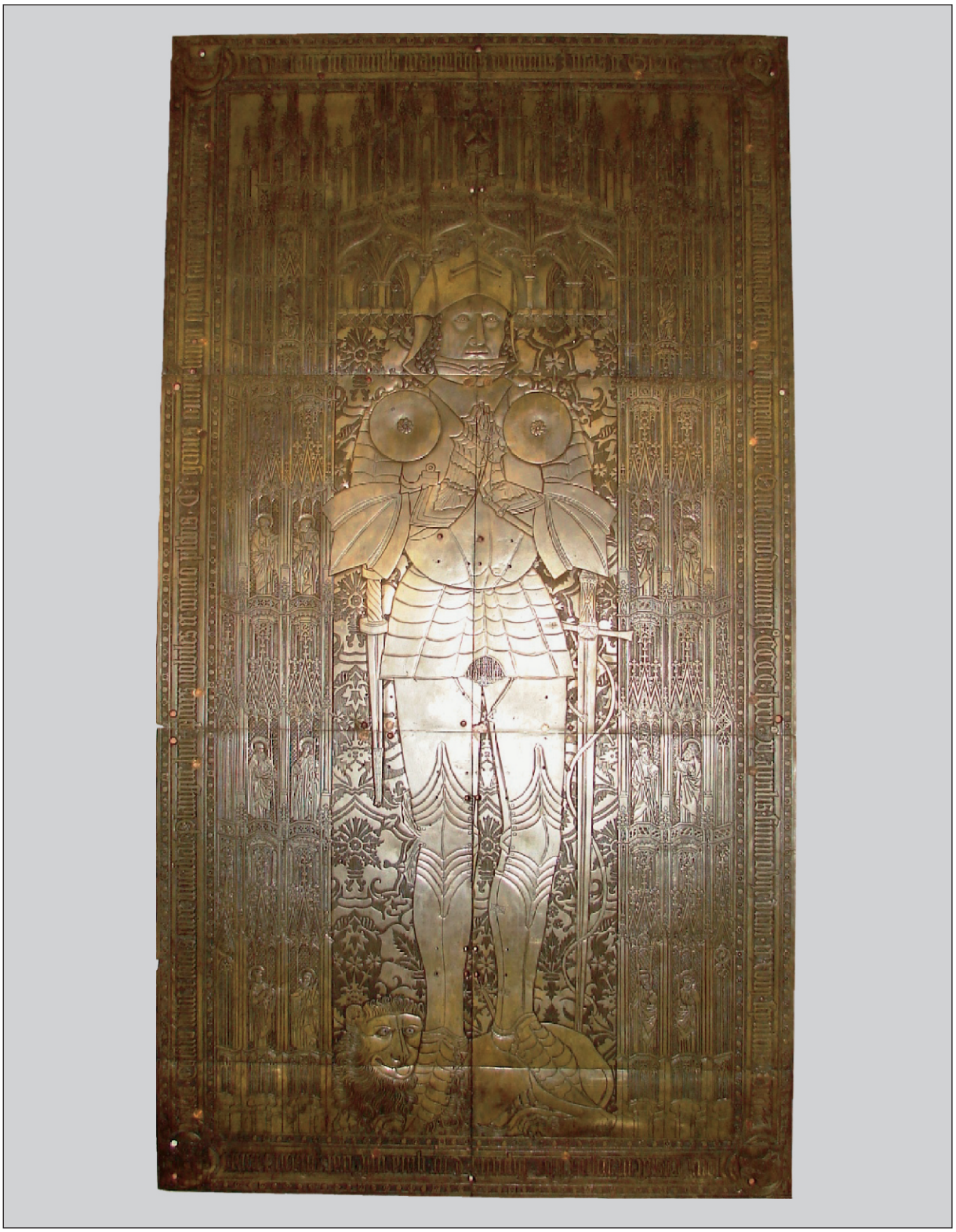

Ryc. 1. Gotycki nagrobek Łukasza Górki w bazylice archikatedralnej pw. śś. Piotra i Pawła w Poznaniu (ok. 1488 r.). *Fot. A. Michalak*.

Fig. 1. Gothic plaque of the tombstone of Łukasz Górka in Archcathedral Basilica of St. Peter and St. Paul in Poznań (c. 1488). *Photo by A. Michalak.*

ten lokują ok. 1300 r., inni nieznacznie wcześniej, wszyscy jednak zgadzają się, że między 1325, a 1350 r. był on już szeroko rozpowszechniony (Seitz 1965, 203; Peterson 2001, 14). W najwcześniejszej formie tego typu puginałów tylko jelec był tarczowaty (dyskoidalny); często wykonywano go z drewna okutego żelazem. Głowice były zbliżone do tych występujących przy

mieczach[3] (Laking 1920, 17). Klasyczne tarczowate głowice, pasujące do jelców, również występują w tym okresie, powszechne stają się jednak dopiero ok. 1400 r. (Peterson 2001, 14). Rękojeści XIV-wiecznych form wykonywano z reguły z jednego kawałka żelaza. Okrągłe lub facetowane w przekroju, nieznacznie poszerzone w centralnej partii, posiadały wąski otwór na trzpień, który zabijano od góry na głowicy (Laking 1920, 18). Okazy ze spiralnie skręconymi rękojeściami pojawiają się już w XIV w., a w ciągu w. XV są nadal bardzo popularne (Peterson 2001, 15). Z oryginalnych zabytków zaopatrzonych w rękojeść ze zbliżonym zdobieniem wskazać należy przede wszystkim na okaz z kolekcji Deutsche Historische Museum w Berlinie (Altes Zeughaus) (Müller, Kölling 1986, 174, 366, kat. 39). Co ważne dla naszych rozważań, ma on również analogicznie cylindryczny jelec i głowicę. Zaopatrzony w jednosieczną głownię okaz datowany jest na XIV w. Pamiętać należy, że zwyczaj zdobienia rękojeści w ten sposób przetrwał aż do końca funkcjonowania tego typu sztyletów. Ewidentnie XVI-wieczny egzemplarz z kolekcji Deutsche Historische Museum w Berlinie (Altes Zeughaus) pokryty jest rytym ornamentem o takiej formie (Müller, Kölling 1986, 321, kat. 184). Cylindryczne głowice wydają się charakterystyczne przede wszystkim dla połowy XV w. (Ward Perkins 1967, 43). Zbliżony do puginału Łukasza Górki okaz wyobrażono w scenie *Koronowania Cierniem* z *Poliptyku Sulechowskiego* z kościoła pw. św. Wawrzyńca w Babimoście, datowanego na ok. 1499 r. (Wiliński 1948), ale także na wcześniejszej scenie *Ukrzyżowania Chrystusa* ze zbiorów Österreichische Galerie w Wiedniu (IN 4915), datowanego na ok. 1420 r. (wg www.immareal.oeaw.ac.at nr 000683). Okaz taki znany jest również z nagrobka angielskiego rycerza Williama Prelatte (zm. 1462 r.) z Cirencester (Ward Perkins 1967, 43).

Nagrobek Łukasza Górki zdaje się potwierdzać opinie niektórych badaczy o wybitnie rycerskim charakterze puginałów tarczowych (Blair 1962, 16; Peterson 2001, 16). Ikonografia pokazuje nam jednak, że ludzie niższego stanu, a także kobiety, również używali tego typu broni. Na *Poliptyku Grudziądzkim* noszą je przewieszone na luźnym sznurze przez prawe lub lewe ramię, przy czym zaczepiony jest on prawdopodobnie o pochwę (Marek 2008, 23, ryc. 8). Czasem jednak linę z puginałem przywiązywano do pasa[4]. Wydaje się, że najbardziej popularnym sposobem noszenia puginału tarczowego wśród rycerstwa było jego mocowanie bezpośrednio do pasa głównego. Potwierdzają to nagrobki angielskich kombatantów – m.in. sir Reginalda de Cobham, ok. 1403 r.; Tomasa Beauchampa, ok. 1401 r.; czy sir Edwarda Cerne, ok. 1393 r.

Ryc. 2. 1 – puginał tarczowy z nagrobka Łukasza Górki; 2 – trzewik pochwy puginału. *Fot. A. Michalak.*

Fig. 2. 1 – rondel dagger on the tombstone's plaque of Łukasz Górka; 2 – scabbard's chape of the dagger. *Photo by A. Michalak.*

[3] Puginał taki wyeksplorowano w trakcie badań w Londynie (Ward Perkins 1967, A22517). Znane są one również z ikonografii, m.in. z nagrobka Johna Cressy, datowanego na ok. 1414 r. (Laking 1920, fig. 762) oraz z malarstwa tablicowego, m.in. *Tron Łaski, Św. Zygmunt, Św. Jerzy, Św. Maurycy* z południowego Tyrolu, datowanego na ok. 1405 r. (wg www.immareal.oeaw.ac.at nr 002582).

[4] Taki sposób mocowania puginałów tarczowych znany jest m.in. z *Adoracji Króla* Mistrza z Wilten, datowanej na ok. 1415 r. (wg www.immareal.oeaw.ac.at nr 002005), *Św. Marcin i Św. Wolfgang* z ołtarza z południowego Tyrolu Mistrza z Uttenheim, datowanego na ok. 1465 r., dziś w Landesmuseum Ferdinandeum w Insbrucku (wg www.immareal.oeaw.ac.at nr 001952) oraz *Hołdu Trzech Króli* z Muzeum Narodowego w Poznaniu, datowanego na koniec XV w.

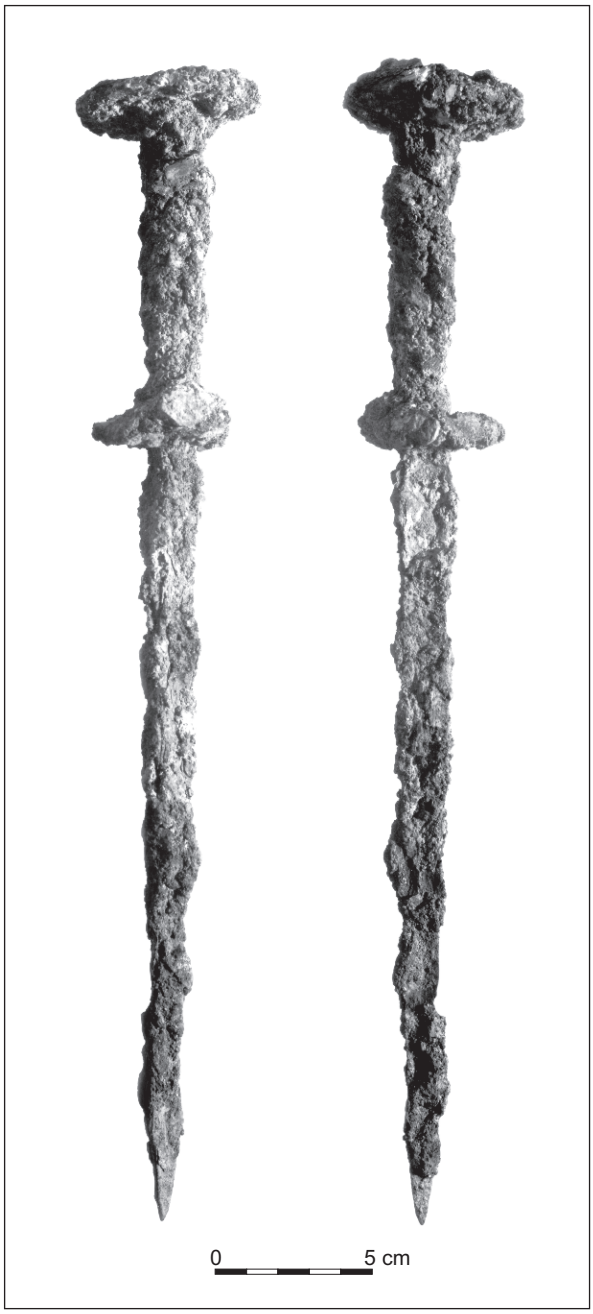

Ryc. 3. Puginał tarczowy z Poznania. Zbiory Wielkopolskiego Muzeum Wojskowego, oddział Muzeum Narodowego w Poznaniu. Stan przed konserwacją. *Fot. A. Maćkowiak*.

Fig. 3. Rondel dagger from Poznań. Collection of Great Poland's Military Museum, the unit of The National Museum in Poznań. The state before restoration. *Photo by A. Maćkowiak*.

(Laking 1920, fig. 761, 766, 768). Czasem dodatkowo zabezpieczano go łańcuchem przytwierdzonym jednym końcem do rękojeści, a drugim końcem do napierśnika zbroi (Marek 2008, 23, ryc. 9). W przypadku sztyletu Łukasza Górki przytroczono go po jego prawej stronie, jednak ze względu na układ przedstawienia, nie jesteśmy w stanie, niestety, poznać sposobu jego zaczepienia. W grę wchodzić mogłoby mocowanie do paska (np. mieczowego) albo do jednej z folg szorcy kirysu. Zbliżony sposób troczenia ukazano na nagrobkach sir Williama Vernona (ok. 1467 r.), Johna Daundelyona (ok. 1445 r.) oraz Johna Cressy (ok. 1414 r.) (Laking 1920, fig. 762, 771, 777). W okresie nieco późniejszym puginały noszono zatknięte z tyłu bezpośrednio za pas[5], jak i za szlufkę podręcznej sakwy również noszonej z tyłu[6].

Szczególnie efektownie wyobrażono na nagrobku Łukasza Górki pochwę, w której sztylet spoczywał (ryc. 2:1). Futerały do puginałów tarczowych były z reguły utrzymywane w stylu, w którym wykonano również puginał. Okazy XIV-wieczne, znane głównie z gotyckich nagrobków, były ściśle dopasowane do głowni. Często wyposażane były w ozdobne metalowe trzewiki i okucia górnego wylotu. W XV w. elementy te stawały się rzadsze, a górny wylot wykonywano w ten sposób, by obejmował on również jelec sztyletu[7]. Pochwy z końca XV i początków XVI w., w związku z wydłużeniem i zwężeniem głowni, uległy również wydłużeniu, zyskując dodatkowo renesansowy charakter dzięki wytłaczanej na skórze strefowo dekoracji. Górny wylot tych egzemplarzy pozbawiony jest już charakterystycznego poszerzenia na jelec, co zbliża je do zabytków XIV-wiecznych (Peterson 2001, 17) i co można zaobserwować także na płycie Łukasza Górki; zyskują one jednak wyjątkowo długie i ozdobne trzewiki[8]. Dolne okucie pochwy z poznańskiej archikatedry ma postać smoka o rozwartej paszczy, z której wysuwa on język (ryc. 2:2). W kolekcjach europejskich muzeów brak analogicznego egzemplarza pochwy o takim bogactwie detali i formie zdobienia. Ze względu na duże rozprzestrzenienie i generalne podobieństwo trudno ocenić pochodzenie i miejsce produkcji danego sztyletu[9]. Wy-

[5] Warto przytoczyć tu *Ukrzyżowanie Chrystusa* ze zbiorów Landesmuseum Joanneum w Grazu, datowane na ok. 1457 r. (wg www.immareal.oeaw.ac.at nr 000511).

[6] Wyobrażono to m.in. na *Ukrzyżowaniu Chrystusa* ze zbiorów Österreichische Galerie w Wiedniu (IN 4915), datowanym na ok. 1420 r. (wg www.immareal.oeaw.ac.at nr 000683).

[7] Tej formy zabytki znane są m.in. z Bernische Historische Museum oraz London Museum (Wegeli 1929, kat. 1101; Ward Perkins 1967, Fig. 59; Boccia, Coelho 1975, kat. 299-300; Cowgill, de Neergaard, Griffiths 2000, 164-165).

[8] W pochwę taką wyposażone są puginały z Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku oraz Wallace Collection (Mann 1962, A 729; Seitz 1965, Abb. 136 rechts). W wypadku okazu z angielskiej kolekcji trzewika brak.

[9] Kontrowersji nie ma właściwie tylko w przypadku puginałów określonych jako burgundzkie, posiadających dobre udokumentowanie w lokalnej sztuce (Peterson 2001, 16).

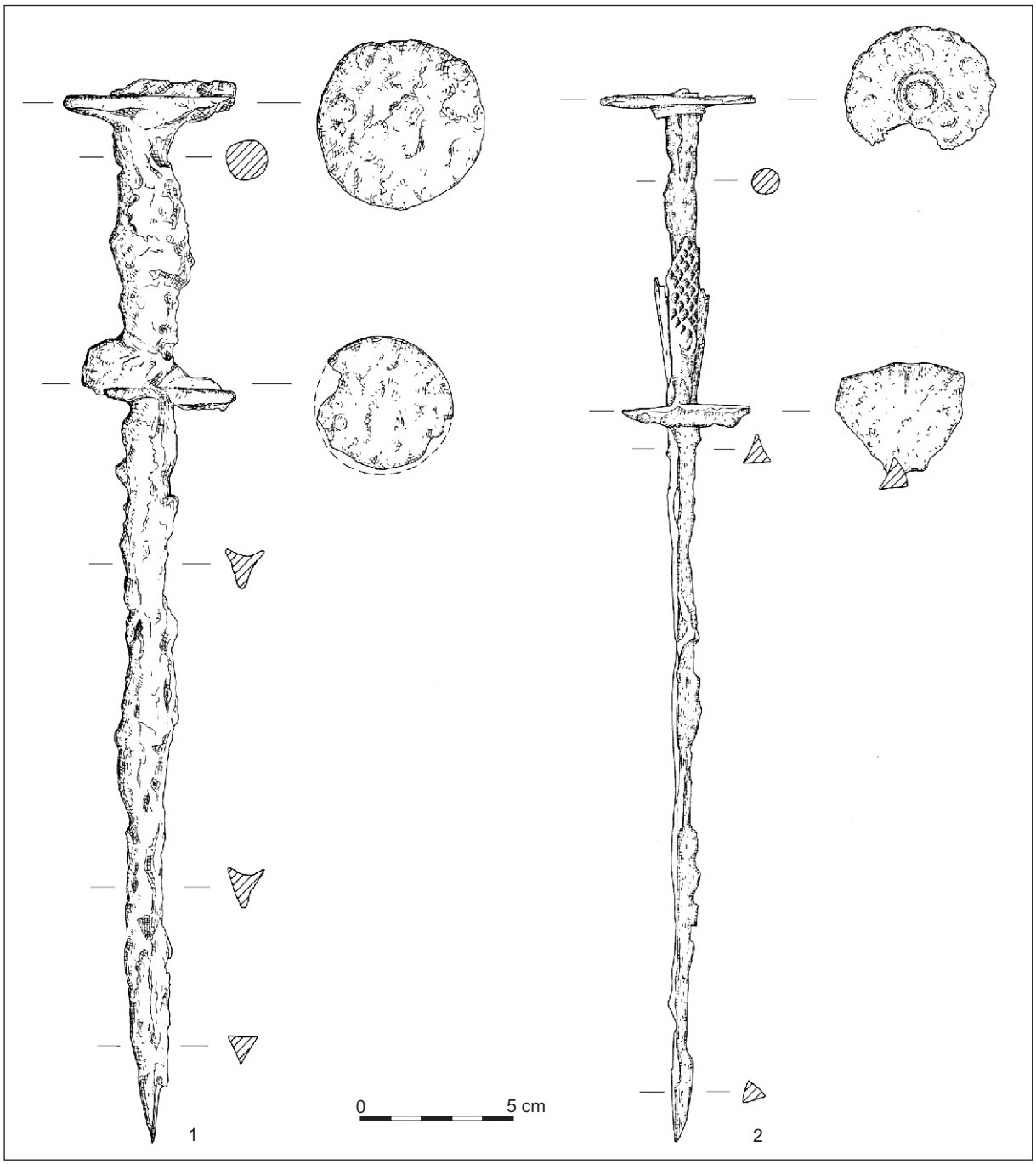

Ryc. 4. Puginał tarczowy z Poznania. Zbiory Wielkopolskiego Muzeum Wojskowego, oddział Muzeum Narodowego w Poznaniu. 1 – stan przed konserwacją; 2 – stan po konserwacji. *Rys. W. Kudra; przerys. J. Kędelska*.

Fig. 4. Rondel dagger from Poznań. Collection of Great Poland's Military Museum, the unit of The National Museum in Poznań. 1 – the state before restoration; 2 – the state after restoration. *Drawing by W. Kudra and J. Kędelska*.

daje się jednak, że puginał wojewody wyobrażono zgodnie z duchem epoki i jest prawdopodobne, że zrobiono to na podstawie oryginalnego, być może znajdującego się w posiadaniu Górki, sztyletu.

* * *

Dalsza ewolucja puginałów tarczowych w trakcie 1. połowy XVI w. spowodowała znaczne uproszczenie ich formy. Głownie stają się smuklejsze i dłuższe, głowica zwiększa swoje rozmiary, ale jelec ulega zmniejszeniu. U niektórych południowoniemieckich okazów traci on nawet swoją klasyczną tarczowatą formę, zyskując postać płatków, z których jedna krawędź czasem zagięta była w kierunku głowni.

Charakterystyce form z 1. połowy XVI w. odpowiada puginał znaleziony w wykopie usytuowanym na narożniku ulic Stawnej i Szewskiej

Ryc. 5. Puginał tarczowy z Poznania. Zbiory Wielkopolskiego Muzeum Wojskowego, oddział Muzeum Narodowego w Poznaniu. Widok ogólny. Stan po konserwacji. *Fot. A. Michalak.*

Fig. 5. Rondel dagger from Poznań. Collection of Great Poland's Military Museum, the unit of The National Museum in Poznań. The state after restoration. *Photo by A. Michalak.*

w Poznaniu, w nowożytnych warstwach gruzowych, na głębokości ok. 0,80 m (ryc. 3-4; Krause, Wawrzyniak 1989). Ten unikatowy zabytek[10] przechowywany jest obecnie w zbiorach Wielkopolskiego Muzeum Wojskowego, oddział Muzeum Narodowego w Poznaniu[11] (nr WB 313). Długość ogólna eksponatu po konserwacji (niestety, niezbyt udanej) wynosi aktualnie 34 cm, przy czym głowni 23,7 cm, a rękojeści 10,3 cm. Głownia bardzo wąska, trójkątna w przekroju, szeroka zaledwie na 0,7 cm, na 4/5 długości stopniowo zwęża się ku końcowi (ryc. 5). Oprawę rękojeści wykonano, nakładając na trzpień (średn. 0,7 cm) tarczowy jelec (średn. 3,4 cm, grub. 0,24 cm), a następnie żelazny, i prawdopodobnie miedziowany, rurkowaty trzon (ryc. 6:1). Dla lepszego uchwytu i ze względów estetycznych jest on nacinany w romby (ryc. 6:4). Całość rękojeści wykończono, nakładając na koniec trzonu tarczowatą, nacinaną na krawędzi głowicę[12] (średn. 4,6 cm, grub. 0,25 cm), zabitą od góry półkoliście uformowanym trzpieniem (ryc. 6: 3)[13]. Dla lepszego umocowania głowica została wyposażona w tulejowaty wpust, do którego odpowiednio dopasowana była górna partia trzonu (ryc. 6:2). Średnica trzonu rękojeści wynosi 1,6 cm. Zabytek posiada liczne ubytki w okładzinach rękojeści, zdekompletowany jest również tarczowaty jelec (ryc. 5; 6:1).

Największą kolekcję zabytków tej formy (co najmniej 10) podziwiać można w zbrojowni królewskiej Rüstkammer w Dreźnie[14] (von Ehrenthal 1899, 18, nr 87-90). Głowice tych za-

[10] W kolekcjach muzealnych na terenie Polski znajdują się zaledwie cztery egzemplarze puginałów tarczowych. Badania wykopaliskowe w Trzemszach doprowadziły do odkrycia puginału z XIV w. (Głosek, Kajzer, Nadolski 1978, kat. 119, fot. 25; Lewandowski 1986, kat. 18, tabl. I:3). Puginał tarczowy wyeksplorowano również w trakcie badań grodziska w Widoradzu, które datować można prawdopodobnie na XV w. (Abramek 2007, 105, ryc. 7:3). W Muzeum Narodowym we Wrocławiu (nr IX-600) przechowywany był zabytek, który datować można na XV w. (Głosek, Kajzer, Nadolski 1978, kat. 125, fot. 25; Lewandowski 1986, kat. 49, tabl. I:4). Z badań archeologicznych we Wrocławiu pochodzi rękojeść egzemplarza datowana na 2. połowę XV w. (Jastrzębski 2004, 255, 260, ryc. 7:b-c, 9; Marek 2008, 22-23, ryc. 7).

[11] Za wszechstronną pomoc przy udostępnieniu zabytku do badań serdecznie dziękujemy pracownikom tej placówki, kustoszowi mgr. Tadeuszowi Jeziorowskiemu oraz mgr. Bogdanowi Łuczakowi.

[12] Tego typu forma zdobienia występuje również na wcześniejszych zabytkach. Znajduje ono swoją analogię w okazie z Deutsche Historische Museum w Berlinie (Altes Zeughaus), datowanym na ok. 1400 r. (Müller, Kölling 1986, 174, 365, kat. 38).

[13] Taki sposób uformowania górnej partii głowicy znany jest już z egzemplarzy starszych, m.in. z zabytku wyeksplorowanego w trakcie badań grodu Rheinfels koło St. Goar w Nadrenii-Palatynacie, datowanego na XIV w. (von Berg 2005, Abb. 2).

[14] Zabytki te znane są nam z autopsji.

Ryc. 6. Puginał tarczowy z Poznania. Zbiory Wielkopolskiego Muzeum Wojskowego, oddział Muzeum Narodowego w Poznaniu. Szczegóły konstrukcji i zdobienia rękojeści. Stan po konserwacji. *Fot. A. Michalak*.

Fig. 6. Rondel dagger from Poznań. Collection of Great Poland's Military Museum, the unit of The National Museum in Poznań. Details of the construction and decoration. The state after restoration. *Photo by A. Michalak*.

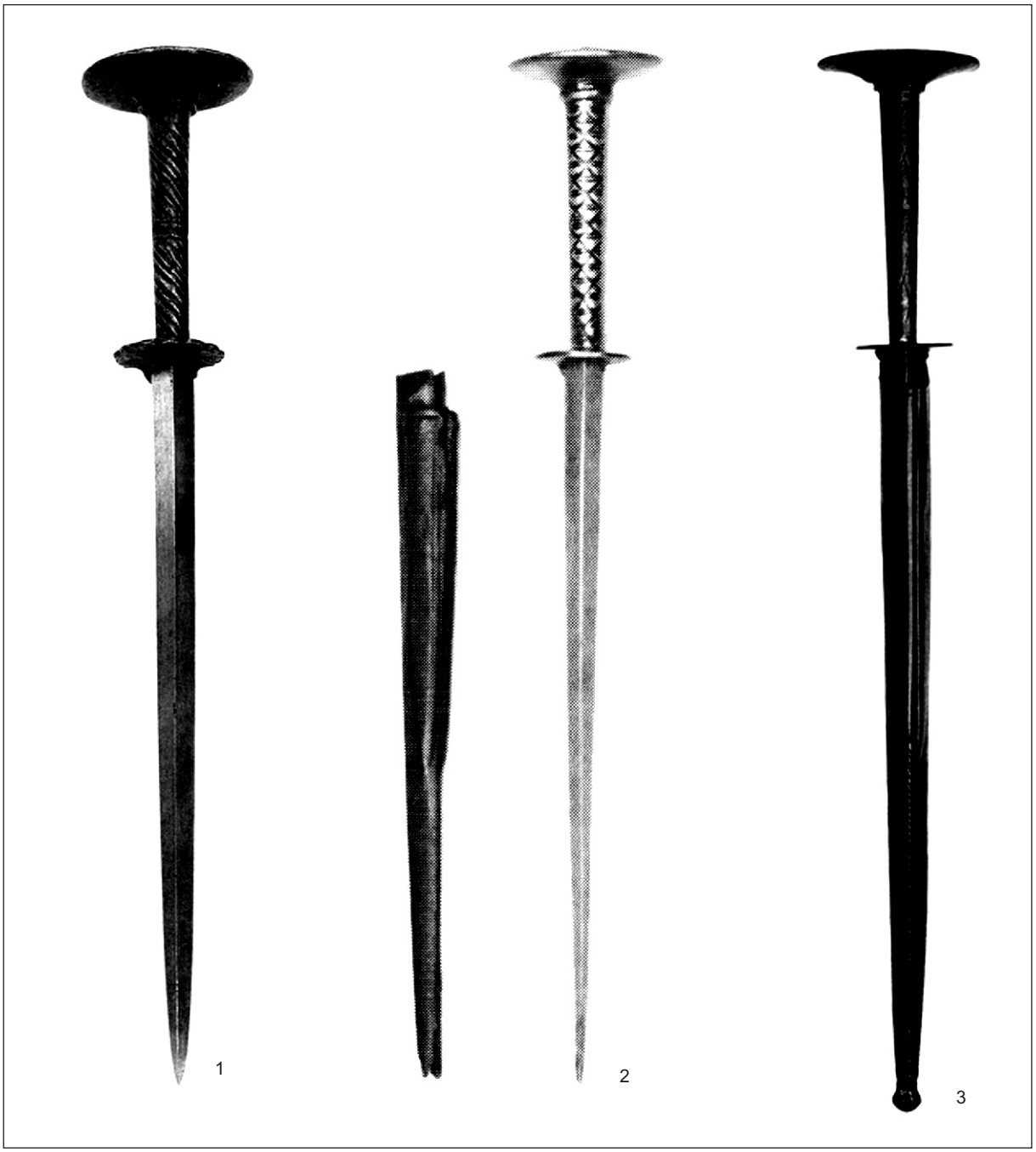

Ryc. 7. Analogiczne puginały tarczowe z wybranych kolekcji muzealnych. 1 – Deutsche Historische Museum w Berlinie (Altes Zeughaus); 2 – Wallace Collection; 3 – Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku (1 – wg *Mann 1962, A729*; 2 – wg *Müller, Kölling 1986, kat. 184*; 3 – wg *Seitz 1965, Abb. 136 rechts*).

Fig. 7. Similar rondel daggers from the chosen museums' collections. 1 – Deutsche Historische Museum in Berlin (Altes Zeughaus); 2 – Wallace Collection; 3 – Metropolitan Museum of Art in New York (1 – after *Mann 1962, A729*; 2 – after *Müller, Kölling 1986, kat. 184*; 3 – after *Seitz 1965, Abb. 136 rechts*).

bytków pokryte są po zewnętrznej stronie efektownym rytym zdobieniem. Część jelców tych zabytków jest muszlowata, po jednej stronie ścięta bądź zagięta w kierunku głowni. Niemal analogiczne dwa egzemplarze przechowywane są w Wallace Collection oraz jeden w Deutsche Historische Museum w Berlinie (Altes Zeughaus) (ryc. 7:1-2; Laking 1910, kat. 112, 115; Mann 1962, A728-729; Müller, Kölling 1986, 321, kat. 184). Puginały datowane są dość powszechnie na 1. połowę XVI w. Różnią się one od siebie w szczegółach, jednak zauważyć można, że wykonano je w zbliżonym stylu i technice. Okaz berliński posiada muszlowaty jelec i pokrytą rowkami spiralnie rękojeść (Müller, Kölling 1986, 321, kat. 184). W grupie puginałów analogicznej formy

wymienić należy również puginał z Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku (dar J. J. Reubela), datowany na ok. 1500 r. lub nieco później (Dean 1929, Pl. IX, No. 32; Seitz 1965, 212, Abb. 136 po prawej). Jego rękojeść, podobnie jak egzemplarza z Wallace Collection (A728), pokryta jest rytym ornamentem linowym tworzącym duże romby (ryc. 7:3). Analogicznie zaś do drugiego okazu z Wallace Collection (A729) zachował się on wraz z wąską pochwą posiadającą trzy małe kieszonki na nożyki.

Puginały z Drezna, Wallace Colection, Nowego Jorku i Berlina noszą na głowni jednakowy znak rzemieślniczy o formie zbliżonej do gotyckiej, majuskulnej litery I[15]. W analogiczne sygnatury zaopatrzone są głownie co najmniej czterech puginałów z Musée de L'Armée (Robert 1889-1893, No. J 764, 767, Pl. 10, Fig. S 126-127), ale również koncerz znajdujący się dawniej w Zeughaus w Berlinie (Mann 1962, 371). Puginały tarczowe z Wallace Collection i Metropolitan Museum określono jako wytwór niemieckich pracowni zbrojeniowych (Laking 1910, 35, 37; Mann 1962, 371; Seitz 1965, 212). Potwierdzałyby to badania H. Gyngela (1959, 43), który znak ten łączy dość jednoznacznie z niemiecką wytwórnią uzbrojenia w Solingen[16].

Ten typ reprezentuje prawdopodobnie również okaz znaleziony we wsi Mieslahti w centralnej Finlandii. Może na to wskazywać długa (28 cm), trójkątna w przekroju głownia, wykonana w całości z żelaza i pokryta rytowaniem rękojeść, a także jelec, którego jedna z krawędzi została zagięta w dół (Taavitsainen, Harjula 2004, 136, fig. 3:1). Ta ostatnia cecha występuje również na okazach z Rüstkammer w Dreźnie. Brak tarczowatej głowicy z charakterystycznym tulejowatym wpustem uniemożliwia jednoznaczne rozstrzygnięcie analogiczności egzemplarza z Finlandii, choć przypuszczać można, na podstawie ukształtowania górnej części trzonu rękojeści, że był on w ten element wyposażony. Z północnej Europy znamy jeszcze jeden analogiczny okaz znaleziony również przypadkowo w Grefsheim, okręg Hedmark w Norwegii (Grieg 1943, 112, fig. 63). Był on także wyposażony w zgięty w kierunku głowni jelec.

Wspomnieć też należy o ikonograficznych przedstawieniach takiego puginału i to zarówno u rycerzy, jak i przedstawicieli niższego stanu. Landsknecht z obrazu datowanego na ok. 1510 r., łączonego ze szkołą niemiecką (dawniej w kolekcji E. Boltona z Londynu), ma przypasany sztylet tarczowaty z muszlowatym jelcem (Tarassuk 1978, 36, Fig. 5). Na drzeworycie z 1538 r. *Rysownik leżącej kobiety* z cyklu *Kurs sztuki mierzenia* (*Underweysung der messung...*) Albrechta Dürera artysta ma u lewego boku sztylet analogicznej formy (Müller 2002, 61, Abb. 57).

Trójgraniasta charakterystyka głowni puginału z Poznania i jego analogii pozwala uznać go za mizerykordię (*miseriecorde*, *gnadgott*). Ten typ brzeszczotów specyficzny dla sztyletów tarczowych powodował, że mianem tym określano czasem każdy puginał tarczowy, mimo że trójgraniaste głownie występują również przy innych typach krótkiej broni kolnej (Geßler 1917, 321; Grieg 1943, 112; Ullmann 1961, 10; Bonnamour 1990, 171). Pojawienie się mizerykordii związane było z poszukiwaniem oręża skutecznego w walce z przeciwnikiem dobrze chronionym osłonami ciała. Konstrukcja głowni, często nieznacznie pogrubiony sztych, umożliwiała pchnięcie poprzez kolczugę lub wniknięcie między wiązania płyt zbroi powalonego na ziemię wroga i zadania mu kończącego ciosu (*coup-de-grace*) (Blomqvist 1938, 142-143). Mogłoby się wydawać, że ze względu na formę jelca i głowicy fechtunek tego typu orężem był poważnie utrudniony. Znane traktaty szermiercze ukazujące walkę z użyciem krótkiej broni (m.in. *Codex Wallerstein*, *Talhoffer 1459*, *Gladiatoria*, *KK 5013, Freydal)* przedstawiały w rękach adwersarzy jednak przede wszystkim puginały tarczowe i to o zróżnicowanych formach jelców i głowic (Müller 2002, 131; Żabiński, Walczak 2002; Hull 2007; Walczak 2008). One również determinowały sposób chwytu puginału w trakcie walki. Dominowały dwa sposoby: mieczowy, w którym głownia znajdowała się w pobliżu kciuka, oraz odwrócony, gdzie w sąsiedztwie brzeszczotu trzymany był mały palec Najczęstszym miejscem ataku były twarz, pierś, wizura hełmu i pachwina (Walczak 2008, 174; por. Vail 2006). W walce w bliskim kontakcie stosowana przy zabytkach XVI w. duża głowica umożliwiała wsparcie się na niej ciężarem całego ciała i użycie uzyskanej siły do przeniknięcie przez osłony ciała.

Mimo dużej unikalności poznańskiego puginału, a także dostrzegalnych niemieckich nawiązań, wydaje się możliwe jego wykonanie również przez miejscowego rzemieślnika. Wytwórcy broni w Poznaniu znani są co najmniej od początków XV w. (Szymczak 1989, 43). Produkcja pugina-

[15] Marka na egzemplarzu z Berlina zachowana jest fragmentarycznie.

[16] Produkcja puginałów tarczowych w warsztatach w Solingen poświadczona jest przez źródła pisane, jak i oryginalne zabytki (Uhlemann 1964, 103-106).

łów pozostawała w gestii nożowników, o czym informuje statut dla Poznania z 1502 r. Wraz z mieczownikami należeli oni do zbiorczego cechu kowali, z którego wyodrębnili się ok. 1486 r. Produkcja przeniesiona została w obręb murów miejskich, podczas gdy cech kowali działał nadal na przedmieściach. W 1497 r. mieczownicy i nożownicy założyli własny cech, ale ze względu na małą liczbę rzemieślników przetrwał on zaledwie do 1504 r. (Mika 1958, 20; Wiesiołowski 1982, 64-65). Według statutu z 1563 r. nożownik poznański jako sztukę mistrzowską musiał wykonać oprócz noża także puginał (Mika 1958, 37-38).

Rozpatrzyć musimy jeszcze kontekst miejsca znalezienia puginału z Poznania. Narożnik ulic Stawnej i Szewskiej w okresie średniowiecza i na początku renesansu znajdował się w kwartale zamieszkałym przez ludność pochodzenia żydowskiego (Rudzińska 2005, 358)[17]. Mamy tu pozornie zbliżoną sytuację do zaobserwowanej na ul. Więziennej 10-11 we Wrocławiu, gdzie typowo rycerskie atrybuty wystąpiły na działce objętej prawdopodobnie osadnictwem żydowskim (Wachowski 1996, 89). Pamiętać należy jednak, że puginał znajdował się w posiadaniu szerszych warstw społeczeństwa i mógł być również własnością Żyda.

* * *

Przedstawione powyżej dane pozwalają nieco szerzej spojrzeć na problem używania puginałów tarczowych w późnośredniowiecznym i wczesnowożytnym Poznaniu. Sądzimy, iż jako jedna z najbardziej popularnych form broni krótkiej w Europie Zachodniej z pewnością znajdowały się one w tym czasie w szerokim użyciu także wśród mieszkańców nadwarciańskiego miasta. Płyta nagrobna Łukasza Górki wskazuje, że bardzo chętnie sięgali po nią również rycerze i wyższe warstwy społeczeństwa. Nie wiadomo co prawda, czy okaz wyobrażony na nagrobku należał do wielkopolskiego wojewody, jednak znalezienie na terenie Poznania egzemplarza z XVI w., jak i wzmianki dotyczące cechu nożowników wytwarzających puginały w tym okresie zdają się ten fakt w znacznym stopniu uprawdopodabniać.

mgr Arkadiusz Michalak
Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza
w Zielonej Górze, z siedzibą w Świdnicy

mgr Piotr Wawrzyniak
Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska
mgr Alina Jaszewska w Zielonej Górze

Bibliografia

Abramek B.
2007 *Militaria z grodziska średniowiecznego w Widoradzu pod Rudą koło Wielunia*, [w:] *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury. Praca dedykowana prof. dr. hab. Andrzejowi Nowakowskiemu z okazji 45-lecia pracy naukowej*, AHP 17, s. 95-111.

von Berg A.
2005 *Ein hochmittelalterlicher Scheibendolch aus dem Burghang der Burg Rheinfels bei St. Goar, Rhein-Lahn-Kreis*, Archäologie in Rheinland-Pfalz 2005, s. 105-106.

Blair C.
1962 *European & American Arms c. 1100-1850*, New York.

Blomqvist R.
1938 *Medeltida svärd, dolkar och slidor funna i Lund*, Kulturen 1937, s. 134-169.

Boccia L. G., Coelho E. T.
1975 *Armi Bianche Italiane*, Milano.

Bonnamour L. (red.)
1990 *Du silex à la poudre... 4000 ans d'armement en Val de Saône: exposition 1990-1991*, Montagnac.

Cowgill J., de Neergaard M., Griffiths N.
2000 *Knives and scabbards*, Medieval finds from excavations in London 1, London.

Dean B.
1929 *Catalogue of European daggers, including the Ellis, De Dino, Riggs and Reubell collections*, New York.

von Ehrenthal M.
1899 *Führer durch des Königsliche Historische Museum Dresden*, Dresden.

[17] Poznańscy Żydzi mieli skupiać się w średniowieczu w północno-wschodniej części miasta, zamieszkując ulice: Żydowską (w innych źródłach nazywana również Sukienniczą lub Tkacką) oraz Małą Żydowską. Pierwsza synagoga miała powstać w Poznaniu już w 1360 lub 1367 r. w pobliżu murów miejskich, po prawej stronie ul. Sukienniczej (Rudzińska 2005, 357-358).

Gąsiorowski A.
1991 *Krąg fundatorów wielkopolskich płyt brązowych schyłku wieków średnich*, Kronika Miasta Poznania 1991/3-4, s. 9-30.
Geßler E. A.
1917 *Ein Panzerstecher aus Zürichsee*, ZfHWK A.F. 7, s. 321-322.
Głosek M., Kajzer L., Nadolski A.
1978 *Broń średniowieczna z ziem polskich. Katalog wystawy*, Łódź.
Grieg S.
1943 *Hugg- og stötvapen fra middelalderen*, Nordisk Kultur XII B: Vapen, s. 90-133.
Gyngel D. S. H.
1959 *Armourers Marks. Being a compilation of the Known Marks of Armourers, Swordsmiths and Gunsmiths*, London.
Hull J.
2007 *Fight Ernestly. The Fight-Book from 1459 AD by Hans Talhoffer* (artykuł dostępny na stronie: http://www.thearma.org/Fight-Ernestly.htm z dnia 04.09.2008 r.).
Jastrzębski A.
2004 *Aspekty życia codziennego w średniowiecznym Wrocławiu na podstawie wyrobów kościanych i rogowych*, [w:] *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wratislavia Antiqua 6, s. 245-268.
Karłowska-Kamzowa A.
1991 *Studia nad gotyckimi i wczesnorenesansowymi spiżowymi płytami nagrobnymi Poznania i Szamotuł*, Kronika Miasta Poznania 1991/3-4, s. 33-42.
1991a *Uwagi o datowaniu i miejscu powstania płyt nagrobnych Andrzeja z Bnina i Łukasza Górki*, Kronika Miasta Poznania 1991/3-4, s. 42-43.
1997 *Między obrazem chwały wiecznej a splendorami życia ziemskiego. Studia nad treściami ideowymi spiżowych płyt nagrobnych z ziem polskich*, [w:] J. Jarzewicz, A. Karłowska-Kamzowa, B. Trelińska, *Gotyckie spiżowe płyty nagrobne w Polsce. Studia o formie i treściach ideowych*, Poznań, s. 7-18.
Krause E., Wawrzyniak P.
1989 *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych prowadzonych w Poznaniu w rejonie starego Miasta (Stary Rynek i ulice przyległe) przez Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską PP PKZ w Poznaniu w okresie od 01.09.1988 r. do 31.12.1989 r.*, Poznań (mps w Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).
Labuda A. S.
1991 *Wielkopolskie płyty „vischerowskie" – z zagadnień czasu powstania, autorstwa i stylu*, Kronika Miasta Poznania 1991/3-4, s. 47-62.
Laking G. F.
1910 *Catalogue of the European Armour and Arms in the Wallace Collection at Hertford House*, 4th edition, London.
1920 *A Record of European Armour and Arms through Seven Centuries*, t. 3, London.
Lewandowski M.
1986 *Puginały średniowieczne z ziem polskich*, [w:] *Mediaevalia Archaeologica*, red. A. Nadolski, Łódź, s. 101-119.
Mann J. G.
1962 *Wallace Collection Catalogues European Arms and Armour*, t. 2, *Arms*, London.
Marek L.
2008 *Broń biała na Śląsku XIV-XVI wiek*, Wratislavia Antiqua 10, Wrocław.
Mika M. J.
1958 *500 lat cechu ślusarzy i rzemiosł pokrewnych w Poznaniu*, cz. I, Poznań.
Mrozowski P.
1994 *Polskie nagrobki gotyckie*, Warszawa.
Müller H.
2002 *Albrecht Dürer. Waffen und Rüstungen*, Mainz.
Müller H., Kölling H.
1986 *Europäische Hieb- und Stichwaffen*, Berlin.
Nowakowski P. A.
2006 *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń.
Peterson H. L.
2001 *Daggers and Fighting Knives of the Western World*, New York.
Robert L.
1889-1893 *Catalogue des Collections composant le Musée d'Artillerie*, vol. 1-8, Paris.
Rudzińska J.
2005 *Żydzi w późnośredniowiecznym Poznaniu*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań, s. 345-360.

Seitz H.
1965 *Blankwaffen I*, Braunschweig.
Szymczak J.
1989 *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII-XV w.*, Łódź.
2005 *Nóż i sztylet, czyli misericordia na polu walki w średniowieczu*, AHP 15/1, s. 183-196.
Taavitsainen J.-P., Harjula J.
2004 *The dagger finds of Finland from the 13th to the 16th centuries*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 32, s. 131-146.
Tarassuk L.
1978 *Some Notes on Parrying Daggers and Poniards*, Metropolitan Museum Journal 12, s. 33-54.
Uhlemann H. R.
1964 *Deutsche Klingenmuseum Solingen. Gotische Prunkschwerter und Prunkdolche*, ZfHWK N.F. 1964/2, s. 96-107.
Ullmann K.
1961 *Dolchmesser, Dolche und Kurzwehren des 15. und 16. Jahrhunderts im Kernraum der Hanse*, ZfHWK 1961/1-2, s. 1-13, 114-127.
Vail J.
2006 *Medieval and Renaissance Dagger Combat*, Boulder.
Wachowski K.
1996 *Mieszkańcy średniowiecznej posesji przy ul. Więziennej 10-11 we Wrocławiu. Próba identyfikacji w świetle militariów*, AHP 3, s. 87-91.
Walczak B.
2008 *Judical Armoured Dagger Combat of 'Gladiatoria' and 'KK 5013'*, [w:] Clements J., Hull J., *Masters of Medieval and Rennaissance Martial Arts. Rediscovering the Western Combat Heritage*, Boulder, s. 173-195.
Ward Perkins J. B.
1967 *London Museum Medieval Catalogue*, London.
Wegeli R.
1929 *Inventar der Waffensammlung des Bernischen Historischen Museums in Bern*, t. 2, Bern.
Wiesiołowski J.
1982 *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, wyd. I, Warszawa.
Wiliński S.
1948 *Poliptyk sulechowski roku 1499*, Przegląd Zachodni 1948/1, s. 166-173.
Żabiński G., Walczak B.
2002 *The Codex Wallerstein: A Medieval Fighting Book from the Fifteenth Century on the Longsword, Falchion, Dagger, and Wrestling*, Boulder.

Arkadiusz Michalak
Piotr Wawrzyniak

THE RONDEL DAGGER IN LATE MEDIEVAL AND EARLY MODERN POZNAŃ – ICONOGRAPHY AND ARCHAEOLOGY

Summary

In the Archcathedral Basilica of St. Peter and St. Paul in Poznań there is a noteworthy Gothic plaque of the tombstone of Łukasz Górka, who was buried there in 1475. The plaque, made in 1488, shows a rondel dagger in a scabbard, with a flat, cylindrical cross-guard measuring visibly more in diameter than the pommel. The blade is quite long and the grip is covered with characteristic, spiral grooves.

In the literature, the appearance of rondel daggers is dated back to ca. 1300. Between 1325 and 1350 they were already widespread. The specimens with spiral twisted grips appear already in the 14th cent. and are still very popular in the 15th cent. Among the original relics with similar adornment we should mention the specimen from the collection of Deutsche Historische Museum in Berlin (Altes Zeughaus). The cylindrical pommels seem to be characteristic especially for the half of the 15th cent., what is confirmed by iconography as well.

Especially impressive element of Łukasz Górka's tombstone plaque is the image of the scabbard, into which the dagger was put. The bottom chape of the scabbard from the archicathedral of Poznań has the

shape of a dragon with open jaws, putting out its long tongue. There is no analogy found in the collections of European museums. However, it seems that the governor's dagger was depicted in accordance with the spirit of the age and it is possible that it was based on the original dagger, maybe the one belonging to Górka.

The evolution of rondel daggers during the 1st half of the 16th cent. caused a significant simplification of their form. The characteristic of the form dated back to the 1st half of the 16th cent. corresponds with the dagger found in the excavation situated on the corner of Stawna and Szewska Streets in Poznań. Today it is stored in the collection of Great Poland's Military Museum, the unit of The National Museum in Poznań (No. WB 313). After the preservation, the general length of the specimen measures at present 34 cm, the blade's length – 23,7 cm, the grip's length – 10,3 cm. The blade is very narrow, triangular in section, its width measures 0,7 cm only, in the 4/5 of its length narrows gradually towards the end. The grip's stock was made by putting a rondel cross-guard (diameter 3,4 cm, thickness 0,24 cm) firstly on a hilt (diameter 0,7 cm), and then on an iron, and probably coppered, tubular mandrel. In order to improve the grip and for esthetical reasons it is covered with serrated rhombs. The whole grip was finished by putting at the end of the handle a rondel-like, cut on the edge pommel (diameter 4,6 cm, thickness 0,25 cm), which was boarded up with a pivot formed in a shape of a semicircle. For better fixing, the pommel was equipped with a bushing slot, to which the upper part of the handle was fitted appropriately. The diameter of the grip's handle measures 1,6 cm. The specimen has numerous defects in the grip's scale, a rondel cross-guard is also odd.

The biggest collection of such daggers (at least 10) can be seen in Rüstkammer in Dresden. Two almost analogous specimens are known from The Wallace Collection and one – from Deutsche Historische Museum in Berlin (Altes Zeughaus). They are dated back quite commonly to the 1st half of the 16th cent. Among the group of daggers having analogous form we should mention also the one from The Metropolitan Museum of Art in New York, dated back to ca. 1500 or slightly later. The daggers from Dresden, The Wallace Collection, New York and Berlin have on their blades a craftsman's mark similar to the Gothic capital letter I. The rondel daggers from The Wallace Museum and The Metropolitan Museum of Art in New York are characterised as the artifacts made in German arm workshops, probably in Solingen. This type of dagger was also found in the village Mieslahti in central Finland and in Grefsheim, Hedmark distr., Norway.

There are also iconographical presentations of such daggers associated not only with knights, but also representatives of lower states. The triangular characteristic of the blade typical of the dagger from Poznań and its analogies lets define it as misericorde (*miseriecorde*, *gnadgott*). The blade's construction, often slightly bold point, enabled a stab through the mail or the penetration between the bindings of armour plates of the opponent lying on the ground, and also let strike a final blow (*coup-de-grace*). Despite a significant uniqueness of the dagger from Poznań, and also noticeable German references, it seems that a local craftsman might have made it, what is confirmed by the written sources from Poznań. The place of finding this dagger in Poznań was in the 15th-16th cent. inhabited by the population of Jewish origin. We should remember that a dagger was possessed by wide social stratum and might have been used by a Jewish population.

Translated by Agata Jakima